

AUŠRINĖ KULVIETYTĖ-CEMNOLONSKĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

BAJORO ĮVAIZDIS XIX A. LIETUVOS DAILĖJE

The Image of Nobleman in the 19th Century Lithuanian Art

SUMMARY

This article analyzes the representation of noblemen in the nineteenth century Lithuanian art. While this time is not the flowering of this social class, the visual language on this theme is the most impressive. Questions discussed are: what was the evolution of portraits of noblemen, what were the visual signs of noblemen's identity, what peculiarities of noblemen's lifestyle are shown in genre painting, how much does genre painting represent the reality of the nineteenth century and provide scenes that show the values of the mentality of noblemen? Another important line of the research is to reveal the historical discourse of the noblemen's situation in the nineteenth century and to show its interplay with visual artistic language. The research has shown that in the thematic level of the pictures, the political inactivity and stagnation of noblemen is revealed. This inactivity has historical causality. In the most of the scenes, the various forms of their leisure is represented, while a politically active life, especially their activities in *sejmiki*, is performed only in a historical past. Visually, another historical reality is given expression: the mental transformation of noblemen from their exceptional inborn rights to an emphasis of the importance of education and intelligence in this sense. These signs are noticeable in portraits with exceptional marks, such as kontusz suit and coat of arms, to the intimate portraits with only individual features of the person and not with any reference to social class. Also, this change is artistically visible in portraits depicting noblemen at leisure with a book in their hands.

SANTRAUKA

Straipsnis skirtas XIX a. Lietuvos dailės paveldui, susijusiam su bajorijos luomo reprezentacija. Tiriama, kaip kito bajorų portretinis vaizdas, kokie yra bajoriškojo tapatumo išraiškos ženklai, kokių bajoriškos gyvenimo ypatumus perteikia buitinės scenos, kiek jos reprezentuoja XIX a. realybę ir kiek pateikia tipizuotas, apibendrintas bajorų vertybes įprasminančias scenas. Atlikus tyrimą paaiškėjo, kad siužetiniuose dailės kūriniuose atsiskleidžia istoriškai pagrįstas XIX a. politinis bajorų neveiklumas ir sąstingis. Dažniausiai vaizduojamos jų laisvalaikį iliustruojančios scenos, o politiškai aktyvus bajorijos gyvenimas, ypač seimelių veikla, prisimenama tik kaip istorinė praeitis. Vizualiai buvo įprasminama ir dar viena istorinė rea-

RAKTAŽODŽIAI: bajorai, Lietuvos XIX a. dailė, portretas, buitinis žanras, kontušas, bajoriško tapatumo ženklai.

KEY WORDS: noblemen, Lithuanian art of the 19th century, portrait, genre art, kontusz, identity signs of noblemen.

lija – bajorijos savivokos transformacija nuo prigimtinių luomo teisių ir didybės išaukštinimo prie išsilavinimo akcentavimo. Šie požymiai matyti portretinės kūrybos slinkyje nuo reprezentacinių portretų su luominę padėtį akcentuojančiais ženklais iki kamerinių, vien tik apibūdinančių asmens savybes, be jokių nuorodų į luomą. Šis pokytis atskleidžiamas buitinėse scenose, kai XIX a. pabaigoje daugėja epizodų, vaizduojančių bajorijos laisvalaikį su knyga rankoje.

BAJORIŠKOSIOS GYVENSENOS PROTOTIPAI IR XIX A. REALYBĖ

XIX a. Lietuvos dailė mums pasiūlo visą panoramą buitinių scenų, kuriose matome bajorijos atstovus elegantiškai vaikštinėjančius, besišnekučiuojančius, puotaujančius, energingai diskutuojančius, palinkusius prie knygos, susikauptusius maldai, išsiruošusius į medžioklę, mostaguojančius ginklais, skubančius į tribunolą ar iš jo. Visi šie vaizdai yra sumišusi realybės ir svajingo polėkio į praeitį išraiška. Kūrybinė mintis nedaro taikoskyros tarp šiandienos ir praeities, įsivaizduojamo ir regimo. Tad ir šie buitinio žanro vaizdai mums siūlo kartu su dailininkais paklajoti ir po XIX a. realybę, ir išvysti jų sąmonėje įsitvirtinusių bajoriškos gyvenenos prototipus, menančius šio luomo klestėjimo laikus. Tokia dvilypė kūrybinė tendencija gali būti pagrįsta ir romantizmo bei neoromantizmo kryptių principinėmis nuostatomis, kai aktualizuojama savos šalies istorinė praeitis ir dabartis, žavimasi lengvai poetizuota kasdienio gyvenimo realybe.

Jeigu skirtume bajorišką gyveneną į viešąją ir privačią sferas, tai XIX a. dailėje turėtume pripažinti asmeninio gyvenimo prioritetą prieš viešąją veiklą. Galbūt dailininkams ji atrodė patrauklesnė, įdomesnė, bet kita vertus, ir istoriniuose faktuose galime atrasti tokios tendencijos pagrindimą. Remiantis istorikų nuomone, Lietuvos bajorai, vengdami tarnauti užkariautojo valstybinėse

institucijose bei kariuomenėje, išreiškė tylių pasipriešinimą esamai valdžiai ir jų vykdomai politikai. Priešingai nei rusų didikai, jie nesivaržė dėl valstybinės karjeros, o mieliau rinkosi renkamas tarnybas bajorų savivaldos ar teismo organuose. Rusų administracija, mėgindama suvaldyti šį procesą, įstatymais reglamentavo privalomą valstybinę tarnybą norintiems patekti į renkamas vietas, tačiau jaunieji bajorai tik būtinybės verčiami tarnavo minimalų laiką ir skubėjo sugrįžti į savo dvarelius¹⁵. Jiems priimtina ir istoriškai svarbi seimelių tradicija XIX a. buvo politiškai sumenkusi ir gyvavo tik iki 1863 m. sukilimo. Seimeliuose bajorai galėjo svarstyti jiems aktualius luomo klausimus, pageidavimų ir pasiūlymų forma juos teikti rusų administruojamoms institucijoms, kurios priimdavo galutinius sprendimus. Praktika rodo, kad bajorų seimeliai dažniausiai nesulaukdavo teigiamų atsakymų. Bet tokiu būdu buvo reguliuojami privilegijuoto luomo ir rusų valdžios santykiai¹⁶. Iš XIX a. Lietuvos dailininkų tik Romanas Alekna Švoinickis, prisimindamas seimelių klestėjimo laikus, žvalgėsi į XVII–XVIII a. istorinį tarpsnį ir vaizdavo kontušuotų bajorų politines diskusijas. Dailininkas, pats būdamas šio luomo atstovas, be abejonės, asmeniškai išgyveno sudėtingą bajorijos padėtį XIX a. Nostalgiška nuotaika apgaubdamas praeitį,

mėgaudamasis jis tapė bajorais su autentiškais žiponais, konfederatėmis ant galvų, puošniais kontušais, sujuostais margaspalvėm juostom, prie kairiojo šono prikabintais lenktais kardais, vadinamais karabelėmis, ir geros odos smailiosiais auliniais. Taip pasipuošę jo bajorai žygiavo į tribunolą, oriai vaikštinėjo miesto gatvėmis ar įsiveldavo į aršius ginčus seimelyje (il. 4). Didelio formato dailininko kūrinys *Ginčas seimelyje* (1897 m.), dabar saugomas Varšuvos nacionaliniame muziejuje, anot jo žmonos, išreiškė XVIII a. politines negeroves, besaikes bajorų linksmybes seimeliuose, sukėlusias sumaištį ir beviltišką jaunesniųjų norą keisti išgalėjusią netvarką¹⁷. Vizualia kalba R. A. Švoinickis išreiškė savo laikotarpio politinius skaudulius dėl Abiejų Tautų Respublikos žlugimo, o kartu ir bajorijos luomo nykimo. Kaip įžvalgus istorikas jis matė ir parodė mums, kad Lietuvos bajorų luomo moralinis ir socialinis pakrikimas prasidėjo dar prieš Rusijos invaziją, pasireiškė jų savivale ir anarchija, atvedusia prie valstybės chaoso. Tokias pat politinių permainų priežastis įvardija ir šiandienos XIX a. Lietuvos istorijos tyrinėtojai¹⁸.

Lietuvos dailininkų akiratyje atsiranda dar viena neatskiriama bajoriškosios gyvenamosios dalis – medžioklė. R. A. Švoinickis vaizduoja raitą, energingai šuoliuojantį bajorą, lydimą skalikų (*Medžioklė su šunimis*, 1884). E. M. Riomeris pasirenka ramesnes scenas, kuriose matome po medžioklės lengvai risnojantį bajorą ir žaismingai besišnekučiuojantį su dama rudeninio peizažo fone (il. 5, *Du raiteliai*, 1872) arba išdidžiai pozuojantį raitą medžiotoją (*Raitas Mykolas Poderskis*, 1896).

4 il. Romanas Alekna Švoinickis. *Bajorėliai*. 1880

5 il. Edvardas Matas Riomeris. *Du raiteliai*. 1872. Šiaulių Aušros muziejus. DT708

Šie realistiniai vaizdai galbūt mažiausiai turi pretenzijų į praeities laikus, kai ne tik triukšmingi bajorų seimeliai klestėjo, bet ir medžioklė buvo virtusi tarytum teatralizuoto veiksmo scena, kai iš Prancūzijos plito parforsinės medžioklės su rokokine apranga mada, kai su daugybe ceremonijų buvo medžiojamas elnias. Nors mūsų dailininkams artimi lenkų kolegos Maksymilianas Gieryskis, Alfredas Wierusz-Kowalskis, išaugę panašioje istorinėje ir kultūrinėje aplinkoje, ne vienoje drobėje vaizdavo šias prabanga tviskančias medžiokles su varovais, tačiau mūsų dailėje analogiškų daugiafigūrių ir tokių įmantrių scenų neaptikta.

Malonus ar žaismingas pašnekesys su damomis vaikštinėjant parkų alėjomis, besiirstant valtele ar puotos metu, pokalbiai šeimoje, vyresniųjų pamokymai ar karštos diskusijos vyriškoje draugijoje – dar viena grupė piešinių ir tapybos darbų, kuriuose atsiskleidžia privilegijuotojo luomo manieros. Tai turbūt žaismingiausi ir didžiausios siužetinės įvairovės darbai, kuriuose dailininkai individualiai sprendžia santykį su realybe. V. Smakauskui įdomesnė atrodo praeitis, gaivinama iš lūpų į lūpas perduodamais pasakojimais bei literatūriniais epizodais. Kaip rašo Vladas Drėma: „dailininkas kūrybinį impulsą ėmė ne iš gyvenimo, bet iš literatūros, anuo metu dar išlikusių tradicijų“¹⁹. Jam įkvėpimo teikė ir XIX a. rašytojai: Adomas Micevičius, Juzefas Ignacas Kraševskis, Vladislovas Sirokomlė. Be jokios abejonės, literatūrinis tekstas įtaigesnis bendravimo subtilybėms perteikti nei dailės vizuali kalba. Tačiau V. Smakauskas, nesigilindamas į smulkmenas, laisvu skubo-

tu piešinio štrichu sugebėjo sukurti emociškai nuotaikų ir gestų įvairovę pasižyminčių kūrinių seriją. Jo praeitis atpažįstama iš kontušiniaus kostiumais vilkinčių bajorų, kurie ginčijasi, gestikuodami šnekučiuojasi ar kalbina damas. Kresnoki jų kūnai, energingi judesiai labiau mena avantiūrų ieškančius, kartais linkusius mojuoti tipažus iš bajorijos „aukso laisvės“ laikų nei XIX a. realybę (pvz., V. Smakauskas. *Du besikalbantys bajorai; Bajorų pašnekesys*). Panašus laiko šuolis atpažįstamas ir R. A. Švoinicchio kūriniuose *Pasilinksmimimas*, 1894 m., *In illo tempore*, apie 1880 m. (il. 6–7), tik jo kontušuoti bajorai puotauja ir linksminasi, o įkaušę pamiršta geras manieras, arba priešingai, pasižymi oria laiky-sena ir pagarbiu bendravimu klausydami seno bajoro patarimų. Kiti šio menininko darbai paremti jo laikotarpio ir aplinkos realijomis, kur jauni elegantiškos išvaizdos bajoraičiai kalbina puošnias damas. Tai tarsi XIX a. saloninio gyvenimo epizodai, perteikti kiek manieringai, sentimentalokai, iliustratyviai (pvz., *Laimingi*, 1886, *Kiekvienas amžius turi savo teises*, 1876). Bendravimo tema perkeliama ir į skirtingų luomų santykį, nesvetimą XIX a. realybei. Tai bajoras, draugiškai besišnekučiuojantis su valstiečiu ar valdingu gestu jam nurodinėjantis. Skirtingas socialines luomines tapatybes dailininkai sukuria per vaizduojamų personažų aprangos, laikysenos, judesių kalbos skirtumus. Ir tai nėra vien realistus dominanti tema, tokios tapybos darbų ir piešinių galime rasti romantikų J. Rustemo, V. Smakausko palikime (pvz., J. Rustemas, *Nakties scena gatvėje; Valstietis ir bajoras kalbasi prie arklių*; V. Smakaus-

kas, *Dvarininkė ir tarnas*; K. Alchimavičius, *Valstietis ir bajoras*, 1908).

Bajorijos mentalitetas, formavęsis ne vieną šimtmetį, apėmė ir pamatinius nerašytinius moralinius principus, kurie lieté ne tik pilietiškumo, politinės atsakomybės, bet ir asmeninius doros, teisingumo, šeimos ir tikėjimo išlaikymo klausimus. Tad neatsitiktinai gausia vaizdinių kalba virsta šeimos ir religijos vertybes akcentuojantys kūriniai. Vieniems dailininkams tai netarpiškiausias savo gyvenimo vizualizavimas, kiti vis dėlto daro šuolį nuo asmeniškumo iki apibendrinamojo bajoro šeimos įvaizdžio kūrimo. Šias skirtingas pozicijas reprezentuoja Edvardo Jono Riomerio ir V. Smakausko kūryba. Žvelgdami į bajoriškąją *Riomerių šeimą*, 1829 m. (il. 8), galime ne tik įvardyti vaizduojamus asmenis, bet ir pasigrožėti smagia, kupina šeimyninio jaukumo akimirka, kai maži ir suaugę, susibūrę prie stalo, smalsiai apžiūrinėja naujus augintinius. Tarsi pratęsdamas šią tendenciją dailininko sūnus Edvardas Matas nupiešia savo namų interjero fragmentą ir atveria žiūrovui asmeniškumo kupiną, išpuoselėtą savo motinos maldos kampelį (E. M. Riomeris, *Dailininko motinos altorėlis*, 1866). O V. Smakauskas kuria tipizuotas situacijas, kuriose neatrasime nei konkretaus interjero detalių, nei galėsime atpažinti vaizduojamus asmenis. Jo apibendrintas bajoro šeimos vaizdas – tai besišnekučiuojantys ar prie stalo susėdę kontušuotas bajoras, puošni dama su vaikais. Ryškesni emocingesni gestai priskirtini tik moterims, kurios rodo švelnumą savo vaikams, o vyrai, išlaikydami santūrumą, leidžia mažiesiems smalsiai stebėti vyriškos draugijos

6 il. Romanas Alekna Švoinicis. *Pasilinksminimas*. 1894. Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus

7 il. Romanas Alekna Švoinicis. *In illo tempore*, Tygodnil Ilustrowany. T. IX. 1880. Nr.2 31, s. 345

8 il. Edvardas Jonas Riomeris. *Riomerių šeima*. 1829. Varšuvos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius

pokalbius (pvz., il. 9, V. Smakauskas, *Šeimyninė scena*, *Šeima*, 1863; *Dvi šeimyninės scenos*). Šeimos vertybę papildo religiniai epizodai. Tas pats V. Smakauskas vaizduoja parklupusį prieš kryžių ar stovintį ir paskendusį maldoje bajorą, piešia besimeldžiančią ir visą jo šeimą (il. 10). Jono Kazimiero Vilčinskio *Vilniaus albume* viename iš daugelio Aušros vartų koplyčios interjero vaizdų aptinkame puošnių kontušų vilkintį ir mišiose dalyvaujantį bajorą. Litografijoje pabrėžiamas ne tik katalikybės aspektas,

9 il. V. Smakauskas. *Šeimyninė scena*. Lietuvos dailės muziejus. G10121.

bet ir unikalus koplyčios interjeras bei nacionalinio kostiumo svarba.

Ir galiausiai dar vienas luominį pranašumą apibūdinantis bruožas – išsilavinimas. Namų mokytojai nuo mažumės, būtinas pagrindinių žinių bagažas, gebėjimas piešti, groti ir dainuoti, geras literatūros kūrinių išmanymas, kad galėtum gerai jaustis viešumoje, gebėtum palaikyti pokalbį ir būti maloniu pašnekovu. Moterims to ir pakako, o vyrai žinias plėsdavo instituteuose, universitetuose. Tokia tendencija įamžinta ir dailės kūriniuose, kur moterys vaizduojamos namų aplinkoje su knyga rankoje, o vyrai – viešose edukacinėse institucijose (pvz., J. Rustemas, *Skaitanti moteris*; A. Riomeris, *Vanda Riomerienė*, 1880; V. Smakauskas, *Skaitanti moteris ant sofos su dviem vaikais*, 1863; E. J. Riomeris, *Kanutas Ruseckas institute*; V. Smakauskas, *Mokiniai klasėje*). Nors atrodytu, kad išsilavinimas bajorijai prilygo prigimtinėi kilmingumo teisei, vis dėlto dar XVIII a. pradžioje buvo ir neraštingų šio luomo atstovų. Situacija stipriai keitėsi XIX a., kai Apšvietos amžiaus idėjos jau buvo pasklidusios ir išsigalėjusios, o išsilavinimas bajorijai tapo prestižo dalyku ir būtinybe, kuri galėjo kompensuoti prarandamas valdžios ir politinių galių pozicijas. Galime dar sykį prisiminti A. Kulakausko ir E. Aleksandravičiaus išsakytą mintį, kad XIX a. pabaigoje išsilavinimas ir talentas pakeitė ir išstūmė prigimtines mėlynojo kraujo teises ir argumentus²⁰. Toks prioritetų pasikeitimas reiškė viena – bajorija, norėdama būti savo šalies istoriniu ir kultūriniu vedliu, tai pasiekti galėjo tik išsilavinimo keliu.

Užbaigiant šį skyrių norisi pažymėti, kad plačią ir įdomią bajorijos veiklos pa-

noramą mums atvėrusi XIX a. dailė kai ką vis dėlto paliko paraštėse. Visų pirma tai muzikavimo, šokio ir vaidybos kultūra, kuri buvo labai išplėtotą ir persmelkusi tiek bajorų kasdienybę, tiek salonių gyvenimo šurmulį. XIX a. literatūros tekstuose, atsiminimų sąsiuvinuose jai skiriamas kur kas didesnis dėmesys, kaip ir moteriškos aprangos detalėms bei smulkmenoms. Čia verta stabtelėti ir padaryti takoskyrą tarp XIX a. vizualaus ir rašytinio palikimo. Tai, ką turime iš dailės srities, tai vyrų dailininkų vizuali kalba, bylojanti apie jų sąmonės kuriamus vaizdinius. O rašytinis palikimas leidžia pamatyti situaciją ir iš moterų pozicijos, kurios atsiminimuose apie bajoriškąjį gyvenimą kuria poetizuotą kasdienybės ir saloninio gyvenimo vaizdą su visom pokalbių, pašmaikštavimų, būdingo elgesio detalėmis, pabrėždamos prancūzavimo manierą, aprašinėdamos dvaruose vykusias šventes su literatūriniais kūrinių inscenizacijomis, linksmomis

10 il. V. Smakauskas. *Bajoras meldžiasi*. KNM

mazurkomis, galopais ir kotilijonais. Vienas ryškiausių tokio pobūdžio kūrinių – Gabrielės Giunterytės Puzinienės 1815–1843 m. dienoraštis²¹.

PABAIGAI

XIX a. dailininkai sukuria tokį bajorijos įvaizdį, kurį galime apibūdinti kaip luomo tradicijų ir vertybių sergėtoją, demonstruojantį rafinuotą bendravimą, išlaikantį gerą toną, derantį šiam sluoksniui, tačiau politiškai neaktyvų. Tai istoriškai pagrįsta pozicija, kurią suformuoja siužetinė kūrinių linija, kupina bajorijos laisvalaikį iliustruojančių scenų ir šykšti visuomeninę bei politinę jų veiklą apibūdinančių vaizdų. Tokia tendencija išryškėja tiek portretinėje kūryboje, tiek buitinėse scenose. Portretiniuose atvaizduose galime matyti gubernijų bajorų maršalus, tačiau dažniausiai jų pareigos tebūna pa-

vaadinimo įrašė, o vizuali kalba nepateikia jokių visuomeninės veiklos ženklų. Buitinėse scenose vienintelis R. A. Švoinickis, prisimindamas XVII–XVIII a. bajorų turėtą valdžią, pasiūlo mums šurmulingų seimelių vaizdų. Kiti XIX a. Lietuvos dailininkai, J. Rustemas, V. Smakauskas, broliai Edvardas Matas ir Alfredas Riomeriai, kuria epizodus, kuriuose bajorai atsiskleidžia kaip katalikiškų vertybių, tikėjimo ir šeimos sergėtojai, geras manieras ir orią laikyseną demonstruojantys damų draugijoje pasivaikščiojimų, pašnekėsių, pasijodinėjimų ir kitose laisvalaikio scenose.

Verta akcentuoti ir tai, kad XIX a. dailė mums pasiūlo keliasluoksnį vaizdyną, susidedantį ir iš XIX a. bajoriškos gyven-senos realybės, ir iš kūrybinio minties šuolio į praeitį, bajorijos klestėjimo lai-kus. Taip sukuriamas apibendrintas ba-jorijos gyven-senos modelis su idealiza-cijos ir realybės mišiniu. XIX a. meninių krypčių raida nuo romantizmo prie rea-lizmo anaip tol nereiškia kaitos nuo ide-alizacijos prie realistiškumo. Dailininkai labai individualiai pasirenka vaizdavimo principus. Idealizuoto ir tipizuoto ba-jorijos gyvenimo epizodai daugiausiai bū-dingi V. Smakausko, R. Švoinicio kūri-niams. XIX a. realybę kur kas labiau vertina Alfredas ir Edvardas Matas Rio-meriai, K. Ruseckas, K. Alchimavičius.

Dar viena ryški XIX a. dailėje išvel-giama tendencija – bajorijos savivokos transformacija nuo prigimtinių luomo

teisių ir didybės išaukštinimo prie išsi-lavinimo akcentavimo. Šie požymiai ma-tyti portretinės kūrybos slinktyje nuo reprezentacinių portretų, kuriuose as-muo vilki kontušinį kostiumą ir taip pa-brėžia luominę padėtį, iki kamerinių, vien tik perteikiančių asmens savybes, be jokių nuorodų į jo luomą. Taip pat ji matyti buitinėse scenose, kai XIX a. pa-baigoje daugėja epizodų, vaizduojančių bajorijos laisvalaikį su knyga rankoje.

XIX a. dailė anaip tol neaprepia ir ne-išsemia visų bajorijos gyven-seną apibū-dinančių vaizdų. Autentiškas rašytinis žodis iš bajorijos dienoraščių puslapių mūsų vaizduotėje kuria naujas scenas su šurmulingu salonų gyvenimu, muzikos garsais, šokio ritmais, įmantriomis ir ma-nieringomis šmaikščių pokalbių detalė-mis, kurių vis dėlto neatrasime mūsų XIX a. dailės pavelde.

Literatūra ir nuorodos

- ¹⁵ Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, *Carų valdžioje: Lietuva XIX a. amžiuje*, p. 208.
¹⁶ Tamara Bairašauskaitė, *Lietuvos bajorų savivalda XIX a. pirmojoje pusėje*, p. 66–68.
¹⁷ R. Švoinicis, R. Švoinicio žmonos laiškas – atsiminimai apie vyro kūrybą, *Romanas Švoinickis Alekna*. Red. Z. Pikelytė. Panevėžys: Kraštotyros muziejus, 1995, p. 19–20.

- ¹⁸ Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, *Carų valdžioje: Lietuva XIX a. amžiuje*, p. 203.
¹⁹ Vladas Drėma, *Vincentas Smakauskas*. Vilnius: VDA leidykla, 2001, p. 100.
²⁰ Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, *Carų valdžioje: Lietuva XIX a. amžiuje*, p. 209.
²¹ Gabrielė Giunterytė-Puzinienė, *Vilniuje ir Lietuvos dvaruose: 1815–1843 metų dienoraštis*. Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2005.